

TISZTELETKÖR

Kövér György:

A tisztaeszlári dráma

Társadalomtörténeti látószögek

Osiris Kiadó, Budapest, 2011.

749 old.

A NAGY PERRŐL ÍRT MONOGRÁFIA JOGTÖRTÉNETI NÉZŐPONTBÓL

STIPTA ISTVÁN

A jogtörténet-tudomány mindmáig adós a tisztaeszlári per szakmai feldolgozásával, a büntetőeljárás jogfilozófiai, dogmatikai és tételes jogi értékelésével. Hiába volt a per tárgya az addigi legnagyobb visszhangot kiváltó hazai bűnügy, nem került sor sem a jogeset nemzetközi összehasonlító vizsgálatára, sem a korabeli szakmai visszhang feltárására. A tisztaeszlári per társadalmi hátterét, többolvasatú történetét Kövér György monográfiájának megjelenéséig a résztvevők emlékiratai,¹ továbbá szépirodalmi, politikai publicisztikai és társadalomlélektani művek dolgozták fel és tartották ébren.² Az elmúlt évig nem született egyetlen levéltári kutatásokon alapuló, kritikai elemző feldolgozás sem, amely a század bűnügyének tárgyilagos jogászai értékelését nyújtotta volna. Ez lehet az egyik oka annak, hogy a per önkényesen

értelmezett históriája az antiszemita szerzők gyakori témája, sőt a – régi és újban fellángoló – felekezeti uszítás eszköze lehetett.³

Úgy tapasztalom, nem teljesült Eötvös Károly azon reménye sem, hogy a tisztaeszlári eset egy fejlettebb erkölcsű Magyarországon a joghallgatók kötelező tananyagává válik. Azt ismétlem most is, amit 2003-ban, Nyíregyházán a tárgyban szervezett (eddigi egyetlen) tudományos konferencián mondanom kellett: jogtörténészként nem tudok összefoglalást adni az ügy tudományos törvénytudományozatának kollektív eredményeiről, és azt sem állíthatom, hogy a jogi felsőoktatás méltó módon gondolja az anyagi igazságukért küzdők és az ártatlan áldozatok emlékét. Igaz, jogtörténészként ma is elfogadom azt az álláspontot, hogy a per társadalom- és politikatörténeti vonatkozásai fontosabbak számunkra, mint a XIX. századi perjogi tanulságai. Kövér György fontos könyve elégtelleg szolgál a nemzeti emlékezet számára, s egyben magas mércét állít minden, a tárgyban továbbkutató, tisztességes szándékú tudós elé.

A Nyíregyházán 1883-ban elsőfokú ítélettel zárult per az első olyan eljárás Európában, amelyben modern büntetőjogi elvek alapján és polgári jellegű intézményi keretben egy középkori gyökerű vérvádról kellett döntenet. Az eljárást fokozott nemzetközi érdeklődés követte, hiszen arról szólt, hogyan lehet egyáltalán ilyen esetben vádat emelni, milyen indokkal lehet formaszerű jogi eljárást megindítani. Annak is próbája volt, hogyan juthat hivatalos útra az irracionális gyanúsítás, mivel tudja a nyomozóhatóság igazolni azt, amit perrendtartásszerűen még sehol sem sikerült. A vérvádper felvetette azt az elvi kérdést is, hogy a materiális bizonyítás kötelezettsége mellett, az ártatlanság vélelmének tiszteletben tartásával hogyan lehet perbeli bizonyosságot találni, és ilyen körülmények között miként érvényesülhetnek a perbefogottak jogai. A korabeli európai közvélemény ismerhette a

1 ■ Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*. Révai testvérek Irodalmi Intézet Rt. I–III. köt. Bp., 1904.; *A tisztaeszlári bűnper*. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1933.

2 ■ Krúdy Gyula: *A tisztaeszlári Solymosi Eszter*. Magvető, Bp., 1975.; Sándor Iván: *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tisztaeszlári per körülményeiről*. 2. kiadás. Kosmosz Könyvek, Bp., 1983.; Gelencsér Miklós: *A gyűlölet ellenfele*. Móra, Bp., 1970.; Hege-dűs Sándor: *A tisztaeszlári vérvád*. Kossuth, Bp., 1966.; Dr. Kis Arnold: *A nagy per*. *Magyar-Zsidó Szemle*, 21 (1904), 3. szám, 252–264. old.; Törzsök Vilmos: *A nagy per*. *Katolikus Szemle*, 19. köt. (1905), 1. füzet, 95–99. old.; Elek Judit – Sükösd Mihály: *Tutajosok. A tisztaeszlári per dokumentumai*. Magvető, Bp., 1990.; Hanák Péter: *Kései rehabilitáció. Világosság*, 1969. március, 158–161. old.; Kende Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Osiris, Bp., 1995.; Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*. Kossuth, Bp., 1976.; Pelle János: *A forradalom árnyai. Mozgó Világ*, 1991. 2. szám, 23–34. old.; Andrew Handler: *Blood Libel in Tisztaeszlár*. Westview Press, Boulder – New York, 1980.

3 ■ Kászonny Dániel: *Solymosi Eszter, a tisztaeszlári véraldozat. Társadalmi regény a jelenkorból*. Bp., 1882. (Ugyanez németül is, uo. 1882.); Agoston János: *Le az álczával! Adatok Eötvös Károly hírhedt saktervédő életrajzához*. Bp., 1884.; Ónody Géza: *Tisztaeszlár a múltban és jelenben*. Bp., 1883.; Marschalkó Lajos: *Tisztaeszlár*. Debrecen, 1943.

magyar alkotmányos élet 1867 utáni pozitív változásait, hihette, hogy Deák Ferenc országában az igazságügyi rendszer is a jogállami követelmények szerint változott. Az eljárás megindulása előtt két évvel lépett életbe a Csemegi-kódex, amelyről elismerően nyilatkoztak a klasszikus büntetőjogi irányzat neves német és francia képviselői. Tíz évvel korábban kiépült az állami bírósági rendszer és a vádképviselést ellátó polgárosult ügyészi szervezet.

Jogtörténeti értelemben tehát ez a per volt az új-kori jogszolgáltatásunk egyik legnagyobb próbatétele, egyben rejtélye. Olyan próbatétel, amelynek a korabeli magyar büntető igazságszolgáltatás csak részben tudott megfelelni. Rejtélye is, hiszen a világ döbbenetére egy olyan ügyben, amelyet egy jogi garanciákkal övezett vizsgálat rövid idő alatt már a nyomozati szakaszban tisztázhatott volna, ítélettel záruló büntetőügy keletkezett. A magyarázat csak részben található a jogi szférán belül. Kövér György korszakos munkája segít a kérdés megválaszolásában.

A könyv címe tudatosan kerüli a „per” megnevezést: a szerző nyomatékosan hangsúlyozza, hogy nem a legendás bűnügy, nem a nagy per történetét írta meg. Ez szerinte is jogtörténésekre, a korszakot alaposan ismerő kriminológusokra háruló feladat. Igaz, a processzuális eseménysor feltárása, a jogi folyamatok bemutatása ezután már lényegesen könnyebb lesz, hiszen a szerző minden fontos forrást feltárt, és jelentős részüket jogi szempontból is elemezte. A mű maga is nyomon követi a perszakaszok legfontosabb jellemzőit, és bemutatja az eljárás hivatalos szereplőit. Ezek után már lényegesen egyszerűbbé válik a vonatkozó jogi normák teljes körű feltárása, a permenet szakmai értékelése, a törvényszék és ítélőtábla gyakorlatának áttekintése, majd összehasonlító értékelése. A könyv nem igéri az eltűnési eset tisztázását, és nem vállalja a perújítást sem, hanem a XIX. századi magyar társadalmat részesei működése közben kívánja bemutatni.

A könyv egyébként a szűkebb értelemben vett jogi fejezetén túl is kínál tematikai és módszertani kapcsolódást, továbbá jól demonstrálja a társadalomtörténet és a jogtörténet érintkező területeit. Ehhez azonban el kell fogadnunk a jogtörténet illetékességi körét az alkotmányjog-történetben is, ahogyan azt a nem jogász végzettségű Eckhart Ferenc számos művében hangsúlyozta, és életművével is igazolta. Példaként említhetjük a műnek a választójog történetéről szóló részeit (65–69. old.), a rend fogalmával összefüggő fejtegetéseket, és a vizsgált társadalmi csoportok népi szokásjogban rögzített státuszáról írottakat.

A mű első részében a szerző a XIX. századi lokális társadalom folyamatait mutatja be. Szemléletmódja („lenn és fenn, országosan és lokálisan”) jól hasznosítható a jogtörténeti kutatásokban is, hiszen az országos normák helyi érvényesülésének feltárása a mi tudományágunkban is elengedhetetlen, igaz, gyak-

ran figyelmen kívül hagyott módszertani követelmény. Kövér György a társadalomtörténeti falumonográfiát a per mikroanalízisével szerkesztette egybe. A könyv ennek megfelelően két tartalmi egységre osztható, első fele a társadalomtörténeti elemzés, a második az „ügyről” szól, az eset körülményeit, kriminalisztikai előzményeit, a pert és utóéletét tárgyalja. A jogtörténész különösen értékesnek tartja, hogy a lokális mikroelemzés kapcsolódik az országos, sőt a nemzetközi vonulatokhoz. A művet unikálissá teszi, hogy a történeti figyelem kiterjed a személyi, jogi és politikai vonatkozásokra egyaránt.

Elgondolkodtató és vitára érdemes az a közelítésmód, amely szerint a szerző „az eszlári társadalom leírásából törekszik arra, hogy megfejtse a per országos kisugárzását”. A választott módszert hitelesíti, hogy az átalakulás térbeli és társadalmi struktúráinak dinamikáját a különböző összeírások alapos elemzésével vizsgálja. A könyvet a népmozgalmi adatokat, adókatasztereket tartalmazó kiváló ábrák egészítik ki. Ezek a szerző – tudjuk, hatalmas munkát igénylő – önálló tudományos értékű összeállításai.

Szoros értelemben a VI. fejezet kíséri figyelemmel a per szempontjából releváns eseményeket. Az „inkriminált ügy” fejezetcím is egyértelművé teszi, hogy a szerző nem a perrendtartás szerinti, jogászias gondolkodásmódot követi, hanem ebben a részben is a nagy társadalmi dráma immanens részeleleit vizsgálja. Rendkívül érdekes nyomon követni, hogy egy adott esemény rekonstruálása során milyen történeti-módszertani kérdések vetődnek fel, és mennyiben különbözik egymástól a kriminológiai és történeti tényfeltárás. A jogi oktatás számára is tanulságos, ahogyan a szerző a tanúvallomás lélektanával, a személyi bizonyítékokat szolgáltatók emlékezetének természetével kapcsolatban ír.

Az is figyelemre méltó, amikor a műben a vallatás során készített feljegyzés vagy az eljárás más szakaszaiban felvett jegyzőkönyv és a tárgyalás szó szerinti írásos anyagainak különbsége feltárul, és igazolódik az a közismert jogtörténeti igazság, miszerint az utólagos írásbeli rögzítés a legkritikább esetben tartalmazza a valós történeti tényállást, az objektív történéseket. A legendás Cesare Beccaria is hangsúlyozta, hogy a korszerű eljárásokban a tárgyi bizonyítékok súlya mindig nagyobb a személyinél. Ha a korabeli hatóságok Kövér György alaposságával tárták volna fel a sorsdöntő nap történéseit, Solymosi Eszter eltűnésének körülményeit, eleve más következtetésre juthattak volna. Hasonló történeti bravúr Eszter utolsó útjának nyomon követése. Ebben is igazolódik, hogy pusztán a tanúvallomások alapján nem lehet a valóságot rekonstruálni. Az „emlékezet megéledésének” és utólagos (hatósági) kiigazításának számos jelét tapasztalhattuk ebben a perben is.

4 ■ *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, XII. köt. A büntetőbíró-ságok szervezete és hatósági köre, tekintettel a magyar bűnvádi eljárás tervezetére. 1883. március 19. és június 1. között folyt vita. Bp., 1884. 114–115. old.

Solymosi Eszter eltűnésének napja – a kideríthető és rekonstruálhatatlan elemekkel együtt – nagy teret kap a könyvben. Ez az első hiteles eseménysor, amely segít a feltételezhető valóság értelmezésében, a halál okának valószínűsítésében. A kulcsfontosságú események részleteinek bemutatása, az ellentmondások felszínre hozatala egyben igazolja azt a törvénykezési igazságot is, hogy a valóság teljes feltárására egy büntetőperben a bíróság sohasem képes. Ez a körülmény fontos szerepet játszik minden előítéletre épülő perben.

A tiszzaeszlári per meghatározó szakasza a gyanútól a vádig terjedő időszak, az a periódus, amelyben a szervezetlen és szabályozatlan büñfelderítés elvesztette esélyét a korrekt tényfeltárára. A szerző a helyi levéltár töredékes iratainak felhasználásával eddig ismeretlen részleteket is felszínre hozott, és az ügy eddig fehér foltnak tekinthető egy hónapos időszakát két hétre szorítja le. Ezáltal jobban megismerjük az ügy emberileg legtragikusabb mozzanatát, a gyermektanú vallomását is, amely új színben tüntette fel az addig jogilag nehezen minősíthető eseményeket. A mű ebben a vonatkozásban is újszerű közelítést alkalmaz, bravúrosan adaptálja a gyermektanú lélektani sajátosságait feltáró pszichoanalitikus közelítésmódot. Emeljük ki, hogy a perben maga a vizsgálóbíró sem tartotta

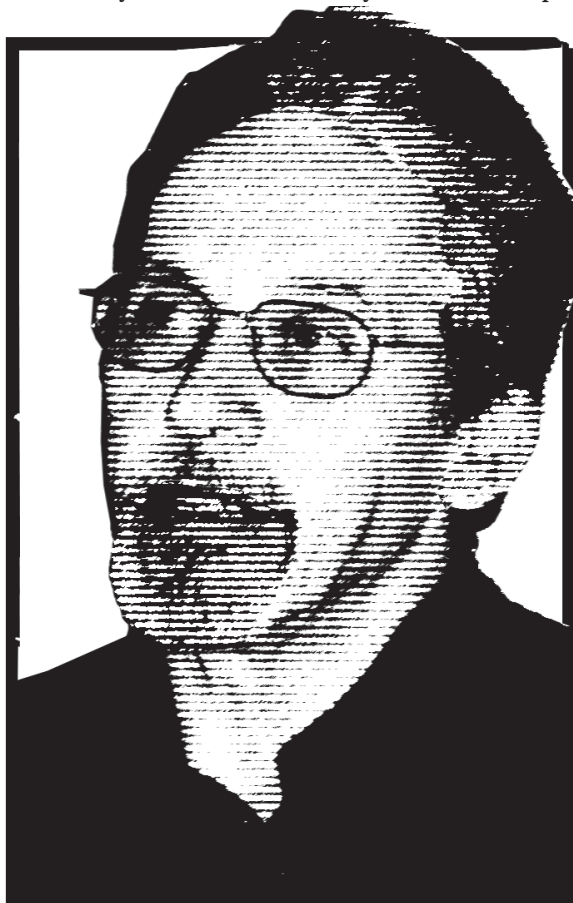
be a kiskorú gyermek jogait. Nem vonták be az eljárásba a törvényes képviselőjét, és nem rendeltek ki – mint akkor nevezték – gondnokot jogai védelmére. A vizsgálatot irányító ügyésznek nem volt lehetősége a bizonyítékok szabad mérlegelésére, vádat kellett emelnie, ha a tanúvallomások ellentmondásait tisztázni akarta.

A per idején, 1883. április 18-án egy jogtudományi vitában Halmágyi Sándor hozta szóba a korabeli eljárásjog ezen szembeötlő hiányosságát. A tiszzaeszlári perben „az ügyészség kénytelen volt vádindítványában hangsúlyozni, hogy szükséges a vádalahelyezés azért, mert végtárgyalás nélkül, közvetlenség nélkül, nem lehet megállapítani a legnagyobb részt szertehúzó vallomások valódi jelentőségét. Tehát a királyi ügyész, az agresszív hatalom kénytelen beismerni, hogy jó lenne már itt a contradictórius, szóbeli eljárás; mert itt,

már a vádalahelyezés kérdésénél lehetne megoldani egy roppant nehézséget, mely mindenkit fájdalmasan kell, hogy izgasson. Én, uraim, tisztelem azon ügyészséget, mely így indítványoz, mely nyilvánosan meri ezen argumentumokat kimondani, mely nem affektálja azt, hogy tud mindent, hogy biztos alapon emel vádat, hanem azt mondja lelkiismeretesen, hogy contradictórius, szóbeli, nyilvános eljárás nélkül a bizonyítékok nem állapíthatóak meg.”⁴

Különösen fontosnak vélem, hogy a szerző a büñvádi eljárás egyes mozzanatait az érvényes korabeli szabályok és szokások nyomán mutatja be. Ez a jogtörténészek számára is fontos szempont, hiszen a valóságban a jogi eljárás a per egyes szakaszaira érvényes normák szerint zajlott, illetve így kellett volna történnie. A permenet szempontjából is különleges szerepe volt a közreműködő tisztviselők hivatali előmenetelének, történetileg pedig alapvető kérdés annak felderítése, hogy az adott időszakban milyen képzettségű és milyen hivatali gyakorlattal, emberi kvalifikációval rendelkező személyek végezték az igazságszolgáltatási teendőket. A mű alapos archontológiai összefoglalást ad, amely önmagában igazolja: ilyen szakmai felkészültséggel nem is lehetett esély az anyagi igazság érvényre juttatására.

A per hivatalos szereplőiről vázolt kép tárgyyszerű. A jogtörténet művelőinek ebben a tekintetben is lenne feladatuk, hiszen az eljáró személyek felkészültségének, hivatásrendi pozíciójának feltárása e tudományok területébe tartozó feladat. Figyelemre méltó, hogy a per két legjelentősebb feldolgozásához képest – ebben a tekintetben is – milyen sok új elem kerül elénk. Az eljárásra vonatkozó töredékes szabályok egyébként nem szabtak képesítési feltételeket a nyomozásban résztvevőkkel szemben. Az adott időszakban nem volt szigorú szolgálati *pragmatica*: a nyomozást a községi bíró és a községi jegyző végezte. Az ügy vizsgálatára az 1872-es rendelet ellenére törvényszéki aljegyzőt küldtek ki. Ezért írta Eötvös: „Se törvény, se gyakorlat meg nem engedte, hogy ily fontos ügyben ily alsórendű bírósági tisztviselő végezze a vizsgálat nagy és nehéz munkáját. De a törvényszék túltette magát a törvényen s gyakor-

laton.⁵⁵ Lehetett gyilkosságért elítélt személy a vizsgálóbíró írnoka, és készíthette a század egyik legjelentősebb bűnperének jegyzőkönyvét. A rendkívüli perben a nyomozást – ismét Eötvöst idézve – „egy növendék aljegyzőre, mint vizsgálóbíróra, egy kurta észjárású alügyészre, egy-két nyers erkölcsű csendbiztosra, egy-két tapasztalatlan, tanulatlan orvosra”⁵⁶ bízták.

A könyv 432. oldalától ismét szorosabb értelemben vett jogi vonatkozások olvashatók. Kiderül, hogy az előnyomozást követő „különös vizsgálat” után a vádemelésre egy teljes évet kellett várni. Ilyen horderejű ügyben ez rendkívül feltűnő és alig magyarázható hatósági mulasztás volt.

Szintén tanulságos a perben részt vevők (hivatásrendek szerint tagolt) tevékenységének vizsgálata. A köz- és magánvádlók bravúros bemutatása után következnek Pauler Tivadar portréja, akit valószínűleg markánsabb vonásokkal, erősebb kritikával kellett volna ábrázolni. A Kozma Sándorról vázolt kép kissé homályos, őt több dicséret illethetné, hiszen szerepe egyértelműen pozitív, kiállása a jogelvek mellett a perben példaadó volt.

A szerző a jelentőségének megfelelő teret szentel a csonkafüzesi holttest perbeli szerepének vizsgálatára. Ez az alfejezet önálló kriminalisztikai tanulmány, olyan eszmefuttatás, amelyben minden releváns részlet felszínre került. Az igazságügyi orvostan történetének első fejezete, amely „a bíró és történész közötti divergenciát” igazolja, azzal zárul, hogy nem sikerült a holttest azonosítása, de sikerült feltárni, hogy a per hivatalos főszereplői, hatósági személyei milyen irányban igyekeztek a valóságot meghamisítani, a töredékes tárgyi bizonyítékokat átértelmezni.

A főtárgyalásról írtak szintén eredeti közelítésmóddal tanúszkodnak. Van abban valamilyen jelképi erő, hogy az addigi legnagyobb visszhangot kiváltó hazai pert a szabolcsi megyeháza nagytermében rendezték meg. Hiába különült el egymástól 1869 óta az igazságszolgáltatás és a végrehajtás, az eljárás első szakaszát a közigazgatási tisztviselők uralták, és a klasszikus igazságszolgáltatási tisztviselők szemlélete is nagy részben (tudjuk Krúdy Gyulától) megegyezően alakult.

A műben kiváló összefoglalást olvashatunk a nyilvánosságról, amely első ízben övezett ilyen mértékben bírósági eljárást. Az elkövetett bűnök felderítésére irányuló minden büntetőeljárás egyik fontos feladata a tömeghangulat, „a felzaklatott közvélemény” kizárása. Esetünkben is alapvető kérdés volt, hogyan tudja a jogszolgáltatás háttérbe szorítani az elfogult sajtó befolyását. Ebben a tekintetben differenciált a kép: a nyomozás idején meghatározónak, a tárgyalási periódusban mérsékeltnek tekinthetjük az igazságszolgáltatást érintő, közvetlenül megnyilvánuló közvélemény súlyát. A nagy per elemzésekor az is fontos szempont, hogy volt-e a korabeli jogszolgáltatásnak integritása, el tudta-e hárítani a helyi és országos politikai igényeket. A mű nyomán igazolható, hogy a felületesen szabályozott nyomozási eljárásban a politikai szándékok és indulatok komoly befolyást gyakoroltak.

A korabeli büntetőeljárás kusza, elvi szempontokat nélkülöző, múltból hagyományozott rendben folyt. Eötvös Károly szerint „Magyarországnak sajátos büntető perrendszere volt akkor. Nyilvánosságnak és titkos eljárásnak, szóbeliségnek és írásbeliségnek kusza rendszere. A vádlottal, míg a vizsgálat folyt, nem érintkezhetett senki, jogi képviselője, védője sem. A vizsgálat irataiba nem tekinthetett be senki, még a védő se.” A vizsgálat időtartama nem volt korlátozva, elrendelése, ütemezése a vizsgálóbírótól függött. A büntetőhatalom érvényesítésének centralizált rendje a vizsgálati szakaszban az inkvizíciós elvet követte. Ez a nyomozóelví eljárás Csemegi Károly szerint az „állami hatalom ösztönéből származott, a miszticizmus, a titokszerűség, formalizmus és a subtilitások rendszere volt”. „Amely ország alkotmányos lett, védelvűvé alakította át rendszerét.” Ez még nem történt meg a korabeli Magyarországon. A fenti megállapítások adatszerűen, biztos történeti források révén tükröződnek és nyernek megerősítést a műben.

A mű (jogtörténeti szempontból is kiemelendő) erénye a teljes levéltári forráskör feldolgozása. Kövér György nem csupán az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában meglévő teljes iratanyagot, hanem a helyi levéltárak valamennyi releváns fondját felkutatva. A nyíregyházi törvényszéken folyt az első olyan büntetőtárgyalás Magyarországon, amelynek minden elhangzott szavát jegyzőkönyv rögzítette. A tárgybéli monográfia az első olyan történettudományi feldolgozás, amely ezt a forrást teljes egészében és módszertanilag értő módon dolgozta fel.

Alláspontom szerint Kövér György az évtized legjelentősebb hazai történettudományi monográfiáját írta meg. Ritkán tapasztalható, rendkívüli mélységű forrásfeltáró munkát végzett, és kiválóan ötvözte a hagyományos mesterségbeli tudást az innovatív, komplex feldolgozási módszerrel. Műve kikerülhetetlen feladatot ró a hivatásos törvénytárgyalással foglalkozó, igazságszolgáltatásunk múlt-

5 ■ Bary emlékirataiból is kitűnik, hogy a törvényszéken volt olyan bírói képesítésű személy (Megyeri Géza), aki jogszerűen elláthatta volna a vizsgálóbírói teendőt. Bary arra hivatkozik, hogy törvény nem zárta ki egyértelműen a kinevezését (Bary: *i. m.* 46. old.). Az ezt firtató interpellációra Pauler Tivadar igazságügy-miniszter 1883. november 28-án válaszolt. Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter 1889. május 29-én elmondott programbeszédében a következőket hangsúlyozta: „A büntetőeljárás életbeléptetésére vonatkozó előkészítés meg fogja kívánni, hogy a bűnvizsgálatok vitelére, nem úgy, mint túlnyomólag szokásban van, tapasztalatlan, kezdő fiatalok alkalmaztassanak, kiknek sem az ügyésszel való érintkezésre, sem e fontos előkészítő stadiumra, sem azon bírói hatalom gyakorlására, mely kezébe van adva, nincs elég ereje, és képzettsége”. Az 1887. szeptember hó 26-ára hirdetett *Országgyűlés Képviselőházának Naplója*, XII. köt. (Szerk. P. Szathmáry Károly). 1889. 335. old. A jogszolgáltatás egyik nyomasztó ellentmondása volt, hogy a bírói és ügyészi szervezet módosításáról szóló 1891:17. tc.-ig a bírói pályára alacsonyabb képesítési előírások vonatkoztak, mint az ügyvédire.

6 ■ Eötvös: *i. m.* II. 72. old.

ját kutató jogtörténészekre. Szükség lenne a korabeli büntetőítélkezési gyakorlat feltárására, a nyíregyházi törvényszék gyakorlatának megismerésére és egy alapos összehasonlító-jogi elemzésre. A per közreműködőinek, hatósági főszereplőinek alaposabb biográfiai-karriertörténeti feltárása elkerülhetetlen lesz a per jogi

értékeléséhez. Kövér György könyve, amely a jogi felsőoktatás immár kötelező olvasmánya, a jogtörténet főttárgyi tananyaga lesz, biztos alapot teremt a további kutatásokhoz. Köszönet illeti az Osiris vállalkozását, amely beleillik a kiadó egyébként is jelentős kultúrateremtő és szemléletformáló tevékenységébe. □

FALUSI MINDENNAPOK EGY DRÁMA ÁRNYÉKÁBAN

OROSZ ISTVÁN

Kövér György 749 lap terjedelmű kötetének a *Tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek* a címe, és az én mondanivalóm ez utóbbihoz kapcsolódik, már csak azért is, mert úgy gondolom, a dráma háttérének megvilágítását a szerző is legalább olyan fontosnak (ha nem fontosabbnak) tartotta, mint annak elemzését, hogy mi történt 1882. április 1-jén Solymosi Eszterrel, azzal a tiszzaeszlári cselédlánnyal, aki nemcsak hazai, de európai visszhangot is kiváltó vérvád áldozata volt, és sokáig a hazai antiszemitizmus egyik legfőbb hivatkozási pontjaként szerepelt.

Egy Tiszaeszlárhoz közeli hegyaljai kis mezőváros szülőtteként tanúsíthatom, hogy a XX. század harmincas éveinek második, illetve negyvenes éveinek első felében az esztelen zsidógyűlölet felszínén tartotta a vérvádat, Solymosi Eszter neve széles körben ismert volt.

Vélekedésemet, hogy a társadalomtörténeti látószögek meghatározták Kövér György szemléletét, részben az igazolja, hogy a kötet szöveges részének csaknem fele, 708 lapból 330 foglalkozik a dráma háttérével: Tiszaeszlár lakóival, mindennapi életükkel. Másrészt a kötet második fele, amely az „ügyet, a bírósági tárgyalást” és a „reakció rádiuszait” elemzi, nem a hagyományos módszerekkel él, hanem mindig tekintettel van a társadalmi beágyazottságra is.

A társadalomtörténetben már a múlt század első felében születtek olyan alkotások, amelyek a természeti környezetet, a családot, a falu kapcsolatrendszerét, hatalomhoz való viszonyát, mindennapjait elemezték, és így életszerűbb képet adtak a valóságról, mint az egész országot, netán földrészeket átfogó vizsgálatok. Napjainkban, a mikrotörténelem térhódításának időszakában nő az igény a „megélt élet” minél közelebbi, többszintű és rejtett összefüggéseket is feltáró megismerésére, s erre a kis közösségek sokkal alkalmasabbak az osztársadalmi méretű elemzéseknél. Kövér György maga is hivatkozik rá, hogy a nem túlságosan sok hazai példát követve a mikrotörténelem nemzetközi nagymonográfiáinak módszeréből is tanult, bár „a struktúrák és a szereplők együttes mozgásában” csak kivételesen talált adaptálható mesterműveket.

Kövér Györgynek Tiszaeszlár kapcsán magának kellett kitaposnia az utat, amelyet a jövőben mások is követhetnek, ha lesz bennük annyi kintartás a források felkutatására, tehetség a kútfők elemzésére, felkészültség a lokális történelem európai távlatainak bemutatására, mint neki.

Az olvasó első lenyűgöző élménye a források hihetetlen gazdagsága. Azok, akik a XIX. század második felének társadalomtörténetével foglalkoznak, nem alaptalanul, gyakran hivatkoznak arra, hogy e korszakból nem maradtak ránk olyan források, amelyek alapján a társadalom alapegységeinek, a családoknak, a falusi közösségeknek a helyzetét vizsgálni lehetne. 1848 után nem születtek olyan országos felmérések, mint Mária Terézia korában a kilenc kérdőpontra adott válaszok, és az úrbéri tabellák, amelyek falvanként ránk maradtak, az 1784–87. évi népszámlálás községsoros adatai, vagy 1828-ban az országos adóösszeírás, amelynek adatait szintén a települések szintjén is lehet kutatni. Az 1851-től rendszeressé váló népszámlálások egyéni összeírási lapjait megsemmisítették (bár az utóbbi években az 1870. évi népszámlálás felvételi lapjai néhány helyen előkerültek). Az 1895. évi mezőgazdasági üzemműstatistika falvankénti kimutatásai kevésbé alkalmasak társadalomtörténeti következtetések levonására, a kataszteri birtokiek társadalomtörténeti feldolgozására pedig az aprólékos munka miatt csak néhány esetben került sor. Aligha véletlen, hogy a történetírói vizsgálatok országos vagy megyei szintekről indulnak ki, s nem alkalmasak a mindennapi, a megélt élet bemutatására.

Kövér György könyve a bizonyíték rá, hogy a családi, települési szintű elemzésekhez is lehet forrásokat találni, csak szorgos kutatómunka s némi szerencse is szükséges hozzá. A szerző is ismeri és kellően ki is aknázza az 1848 előtti nagy, országos összeírásokat, a Tiszaeszláron 1772-ben lezajlott úrbérrendezés anyagát, az első népszámlálást s az 1828. évi adóösszeírást is. De megtalálta és bevonta a társadalom elemzésébe az 1846. évi családonkénti termékösszeírást, amely alkalmas a szegénység (vagy viszonylagos gazdagság) mértékének megállapítására, az ugyanezen évből származó tűzkárbiztosítás anyagát, amelyben

a házak becsült értéke alkalmas a háztulajdonosok társadalmi helyzetének vizsgálatára is. A kataszteri térképek és iratok együttes felhasználása lehetőséget teremtett annak megállapítására, ki hol lakott a faluban, s mekkora földbirtokkal rendelkezett. Az 1864. évi adófékönyvek családonként mutatták ki a személyi kereseti adó és a ház- és jövedelemadó nagyságát a településen. A virilista jegyzékek, illetve a választási összeírások a választásra jogosultakról közölnek értékes adatokat. A Néprajzi Intézet Adattárában fennmaradt fényképek használata a falusi élet szereplőit a szerző személyes ismerőseivé tette. De a figyelmes kutató még a per anyagában is talált társadalomtörténetileg hasznosítható adatokat. Tiszaeszlár református lelkésze 1883-ban 100 fős névsort készített azokról, akik olyan szegények voltak, hogy nem tudtak adakozni az egyház javára, és öt osztályba sorolta azokat is, akik még képesek voltak egyházi adót fizetni. Kövér György maximálisan felhasználta a felekezeti anyakönyvek adatait a társadalmi változások vizsgálatához, a falu zsidó lakói migrációjának felkutatásához távoli, olykor határon kívüli megyék és városok levéltáraiban is kutatót.

Az eddig ismeretlen források felkutatása természetesen csak az első lépés a falusi mindennapok élethű bemutatásához. A mintaszerű forrásfeldolgozás során Kövér György olyan eredményekre jutott, amelyek megkerülhetetlenek lesznek minden, a XX. századdal foglalkozó társadalomtörténész számára. E területen új kutatási eredményeinek számbavételére e rövid ismertetés keretei nem elégségesek. Néhány elemére azonban feltétlenül utalnunk kell. Rögtön az első az ember és a táj kapcsolatának újszerű felfogása és bemutatása. Aki a kataszteri térképek alapján minden lakos házáat és telkét be tudja azonosítani, az másként látja a baráti vagy ellenséges természet hatását is, mint aki csak statisztikai összesítések alapján tud tájékozódni. Kövér György ábrázolása nyomán az olvasó együtt él a falu lakóival, a sűrűn ismétlődő tiszai áradások során átéli, hogy mindenki „a vízár szorításában” él. Átérezzük a dilemmát, amelyet a falu lakói éreztek, hogy az Ófaluban elpusztult házakat valóban a Tótfaluban vagy az Újfaluban építsék-e fel. Megbotránkozunk, hogy a falu vezetői kicsinyes vitákat folytatnak az 1876. évi árvíz során a „vészbizottságban”, de az állami segélyek elosztásakor is.

Köver György a feltárt különleges forrásanyag alapján nem állóképet akart adni az 1880-as évek tiszaezlári társadalmáról, bár akiknek fő célja a vér-vád feldolgozása lett volna, ezzel is megelégedtek volna. A monográfiában nem egy adott pillanatban tanulmányozhatjuk a falu lakosságát, mert a szerző egy társadalmi folyamatot tár elénk, azokat a változásokat, amelyek több mint egy évszázad alatt, a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század végéig mentek végbe a szabolcsi faluban.

A társadalmi folyamatokat és a társadalom szerkezetét meghatározó tényezők között a legelsőmögibb a birtokmegosztás. A teljes faluhatár némileg

meghaladta a tízezer kat. holdat, de ennek még tizede sem volt a jobbágyok és zsellérek kezén, kilenctizede urasági birtok volt (Kállayak, Wesselényiek, Bánffyok, Ónodyak). A tágas határu alföldi településeken (népességéhez képest Tiszaeszlár is ezek közé tartozott) többnyire hiányoztak a terjedelmes urasági allódiúmok, és a birtokos parasztság használatában (majd a jobbágyfelszabadítás után tulajdonában) volt a faluhatár nagyobbik része. Ez a helyzet a jobbágyfelszabadítás után sem változott. Tanulságos az a kimutatás, amely szerint a faluban 1870-ben egyetlen (paraszt) birtokosnak sem volt 50 holdnál több földje, 15-nél több is csak 13-nak, és az 1000 holdasok (összesen 7 birtokos) birtokainak terjedelme meghaladta a 9200 holdat. A 425 birtokos közül 312 „birtoka” nem haladta meg az 1 holdat, azaz a tiszaezlári paraszttársadalom a jobbágyfelszabadítás előtt mélyszegénységben élt, s helyzete nem lett jobb 1848 után sem. Aligha véletlen, hogy a szerzőnek nincs mondanivalója a jobbágyfelszabadítás végrehajtásáról Tiszaeszláron, hiszen a jogi helyzet változása nem hozott igazi társadalmi átalakulást, a földet a falu lakossága már az áprilisi törvények megalkotása előtt is a magáénak tartotta. A zsellérek 82,5 százalékos aránya mellett (ez 1855. évi adat) a falu társadalmának másik jellegzetessége az ún. taksás nemesség magas aránya, akiknek volt ugyan nemeslevelük, de adó- és járadékköteles parasztföldön éltek, sőt többségüknek csak zsellérparcella jutott.

Köver György monográfiájának fontos új eredménye annak bizonyítása, hogy a taksás nemesség, jövedelmi viszonyaiktól függetlenül 1872 után is választópolgárok maradtak, noha a törvény szerint ezen az alapon már nem lehetett volna választójoguk. Tiszaeszlár lakói között ugyanolyan különbségek alakultak ki a választójog, mint a földbirtok nagysága vagy az adófizetés mértéke szerint.

E három tényező alapján megalkotott klaszterek vizsgálata a falu társadalmának finomabb elemzésére is lehetőséget teremtett, de nem változtatott azon a tényen, hogy Tiszaeszlár társadalmá szélősége tagoltnak tekinthető, legfeljebb az egyes társadalmi csoportok határai voltak összekuszáltabbak.

Köver György nem elégedett meg azzal, hogy e három tényező alapján elemezze a lokális társadalmat – mintát adva minden későbbi társadalmelemzésnek –, de a struktúrában belüli változások is érdekelték. Itt a vizsgálódás szintje már nem a falu közössége, hanem a települést alkotó családok. Ez tette lehetővé, hogy a szerző a csoportok biográfiáját összekapcsolja a vér-vád eseményeivel, és azok életrajzát mutassa be, akik valamilyen szerepet játszottak a tiszaezlári perben. Ezek az életutak nem volnának érthetőek a falu társadalmának olyan mélységű bemutatása nélkül, amelyet a kötetben olvashatunk. Így igazolódik a szerző azon megfogalmazása, „hogy a falu társadalomtörténeti monográfiáját tartalmazó első részben több van elrejtve a lehetséges válaszokból (hogy ti. ki a tettes), mint amennyire az első pillantásra látszik”.

A vád természetéből fakadóan nem maradhatott ki a vizsgálódásból a tiszaezlári zsidók társadalma a nagybérli Lichtman Mórtól és fiaitól kezdve Scharf József egyházzsolgái és családjáig. A falu zsidósága a rendi korszakban is része volt a közösségnek, de más-ként, mint a jobbágyok vagy a taxás nemesek, mert a szerző szerint a rendiség „réseibe szorítottan” élt. Lélekszámuk dinamikus növekedését nem feltétlenül a külföldi bevándorlás, hanem a „cirkuláris migráció” okozta, amelynek eredményeképp a létszámuk az 1880-as években elérte a 138 főt. Betagozódásuk a falu társadalmába a vérvád idején már teljesnek mondható: házaik, telkeik a keresztény lakosság házai között helyezkedtek el, nemcsak a gazdaságon, de a szellérek házai között is, egyesek földbirtokkal és a falu viszonyai között számottevő jövedelemmel is rendelkeztek.

Ezeknek a társadalmi feltételeknek az aprólékos elemzése tette lehetővé, hogy a szerző „kollektív biográfiát” írva mutassa be azoknak a csoportoknak az életrajzát, amelyek a perben szerepet játszottak. Igazi újdonság a taxás nemesi, paraszti és zsidó családi genealógiák elkészítése. Az Antiszemita Párt egyik alapítójának, Ónody Gézának a családja a XIX. század elején került Pest megyéből Tiszaezslárra. Az apa még a birtokszerzők közé tartozott, s ha kellett, a pusztá telkek elfoglalásával jobbágyai rovására bővítette birtokát. Géza azonban a gyűjtőből herdálóvá vált, mintegy 800 holdas birtokát eladta, majd visszabérelve tartotta saját kezelésében. A Zemplén megyei Monokról Tiszaezslárra elszármazó és a perben feleségével együtt kihallgatott Lichtmann Mórnak Tiszaezslár Tótfaluban fekvő gazdasági udvara mellett épült fel a perben szereplő zsinagóga. Az ő fiai, Jakab és József, igazi akkumulálók voltak, bérelték a regáliákat, majd amikor a törvény lehetővé tette, földbérlőként gazdálkodtak. A nyíregyházi per idején legalább 10 ezer forint ingatlan és 7 ezer forint ingó vagyonuk volt.

Jellegetesnek tekinti a szerző a taxás nemes „Farkas-klán” életútját. A család Gábor nevű tagját, aki 1883-ban a falu bírása volt, tartották a vérvád kitalálójának. A XVIII. században „fekvő jószágot” még nem birtokló család egyik tagja 1864-ben már a legtöbb adót fizette, s a per után kitüntetett Farkas Gábornak 1894-ben már 21 hold földje volt, így a helyi viszonyok között nagy vagyonszerzőnek számított.

A volt jobbágyok sorából Papp József törvénybíró vált igazi módos gazdává. Állítólag ő volt az, aki a tanúkat arra kérte, hogy a perben ne pártoljanak el a kereszténységtől. A református Farkas Gáborral szemben ő görög katolikus volt. Apja 1828-ban még zsellér, 1847-ben féltelkes, 1855-ben egésztelkes (egykori) jobbágy volt, József fia viszont 1865-ben már másfél telkes birtokosként szerepel a választási névjegyzékben.

Papp József családjával ellentétben a Solymosi család nem a társadalmi emelkedés útját járta. A távoli ős 1773-ban még féltelkes, szabadmenetelű jobbágy volt, a nagyapa lehetett 1828-ban a zsellér Solymosiak között az egyetlen telkes jobbágy, Eszter apjának 1864-

ben 50,80 conv. forint kataszteri tiszta jövedelme volt 8 holdas földbirtoka után, és 8,42 osztrák értékű forint telekadót, 0,26 forint házadót és 1,57 forint kereszteti adót is fizetett, 1873-ban bekövetkezett halála azonban nehéz helyzetbe hozta családját, zsellér ősöktől származó feleségét, Jakab Máriát és az 1881-ben elhalt Andrást, Jánost, Zsófiát és Esztert. A legkisebb lány fiatalon kénytelen volt cselédkedni, eltűnésekor már harmadik gazdájánál, Huri Andrásnénál.

A Scharf rokonság biográfiája arra utal, hogy a zsidók életútja sem mindig hasonlított az olyan nagybérlikerre, mint Lichtmann Mór. Az eszlári szegények nemcsak a keresztények közül kerültek ki. Scharf József és családja példája annak a cirkulációs migrációnak, amelyről a monográfia korábbi lapjain olvashatunk. Sem a zsidó templomszolga, sem első felesége nem volt eszlári születésű. A perben a vád tanújaként szereplő fia, Móric az első feleségétől született, s gyermekkorában az 1876. évi árvíz figyelembevétele nélkül nem is magyarázható meg. Mostohája sem Tiszaezsláron, hanem a Zemplén megyei Makkoshotyán született. A család szegénységének bizonyítéka, hogy az 1876. évi árvízkor élelmiszersegélyre szorult.

Ha tudomásul vesszük, hogy a szerző szerint a Solymosi Eszter eltűnésével keletkező ügy egyike volt a nem is legfontosabbnak tekintett lokális konfliktusoknak, akkor természetesnek kell tartanunk, hogy a társadalmi szerkezet, az azon belüli mobilitás és a főszereplők csoportjainak biográfiája mellett a mindennapok életének részét alkották e belső konfliktusok is, amelyeket a kötet ugyanolyan alapossággal tárgyal.

A részletek vizsgálata nélkül ilyen konfliktus volt a Kállay családon belüli úrbéri kármentesítési per, a birtokosok és bérlők közötti, másutt is szokványos összeütközés és a zsidó bérlők közötti konfliktus. Kövér György nem látja igazolhatónak azt a kortársak között elterjedt vélekedést, hogy csak a keresztény bérlő elfogadható, mert az „nem zsákmányolja ki a földet”, szemben az „uzsorás” zsidó bérlővel.

A belső konfliktusok forrása volt a gyakori árvíz, a részeges tiszteletes és a református gyülekezet közötti konfliktus, amelynek következtében Nagy Károly, az 1850-es évek lelkésze kénytelen volt benyújtani lemondását. Egyik utódát, Csizsár Sámuel a hetvenes években azzal vádolták, hogy szolgálóját teherbe ejtette és magzatelhajtásra kényszerítette, s az egyházköziség e „czégéres bűn” miatt a püspökhöz fordult. A katolikus egyházban sem volt jobb a helyzet. Adamovics József lelkész a görög katolikus bíró vádolta be az egri érseknél. Igazi konfliktusforrás volt az 1882 elején tartott, megismételt képviselő-testületi és bíróválasztás, miután 1881 decemberében a hasonló választás verekezésbe torkollott.

A zsidók és a keresztények konfliktusának valójában egy igazi forrása volt: a református felekezeti iskolába járó zsidó gyerekek ügye, amikor szüleikkel extra hozzájárulást fizettek tandíj címén. A felekezeten belüli konfliktusok azonban bármikor átváltódtak felekezetek közöttiekre is, így a Solymosi Eszter

ügyét követő zsidógyűlölet nem volt teljesen váratlan. Aligha kétséges, hogy Tiszaeszlár hétköznapi egy lehetséges dráma árnyékában folytak.

Kövér György joggal állíthatja, hogy a tiszaezlári per magyarázatát és mozgatórugóit Tiszaeszlár nagyközség társadalmi helyzetében, mindennapi életében kell keresnünk. Könyvének első részében olyan rekonstrukció tanúi lehetünk, amely követendő példa minden társadalomtörténettel foglalkozó historikus számára. E könyvvel új korszak kezdődött a hazai

társadalomtörténet-írásban. Megszületett az a mű, amely szerves, életszerű egységbe foglalja azt, ami a társadalom legalsó és legmagasabb szintjén történt. „Egy cselédlány eltűnési ügyénél keresve sem találhatnánk jobb alkalmat arra, hogy a 19. század végi magyar társadalmat elemi működése közben megmutassuk. Lenn és fenn. Lokálisan és országosan” – írja. Recenzens, aki most csak azt vizsgálta, hogyan mutatja be a szerző azt, ami lenn történt, csak gratulálni tud az eredményhez. □

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA EGY ÜGY LÁTÓSZÖGÉBEN

SZABÓ DÁNIEL

„1882. április 1-jén, szombaton déltájban egy Szabolcs megyei faluból, Tiszaeszlárról nyomtalanul eltűnt Solymosi Eszter. Egy 14 éves parasztlány eltűnéséből ritkán szokott országos vihar kerekedni, mégis alig telt el néhány hónap, Solymosi Eszterről, pontosabban a vád szerint zsidók általi elveszejtéséről már nemcsak a vidéki és pesti (sőt külföldi) lapok tudósítottak, nemcsak »népballadák« és ponyvaregények szóltak, hanem az elveszett kisleány ügye az ország házában¹ is parlamenti felszólalások, interpellációk tárgya lett.” (9. old.)

Mikor nekiültem, hogy összefoglaljam, mit gondolok Kövér György nagymonográfiájáról, addigi (rész-) olvasmányaim alapján (tévesen) biztos voltam benne, hogy e munka nem a fent idézett két mondattal kezdődik. Ugyanakkor most² látom, hogy az interneten az adott idézet nagyjából 2340 esetben szerepel. A tévesztés, avagy téveszme nemcsak nem teljesen rendezett olvasási szokásaimból következik.

Kövér György 2003 óta írja, készíti ezt a, végül 2011-ben megjelent munkát. Azóta, vagy legalábbis 2005 óta szinte minden publikációja – és volt elég sok – ehhez kapcsolódott. Jómagam is azóta olvasom olyan tanulmányait, amelyek ilyen vagy olyan formában végül bekerültek a vaskos kötetbe. Hiába olvastam, néztem át a munkát „teljes” megjelenésekor, azok a benyomások, amelyeket a tanulmányonkénti „magamévá tétel” során szereztem, nem vagy csak részben íródtak felül, s ezekben a könyv alcíme – *Társadalomtörténeti látószögek* – játszott meghatározó szerepet. Kövér munkájának irodalomjegyzékébe tizenhat 2004 és 2010 között publikált írását vette fel, a két évvel korábban elkészült (azonos című és alcímű) akadémiai doktori értekezéséhez képest még két újabbat, illetve az akkoriak közül párat elhagyva.

Nem állíthatom, hogy a „látószögek” valamennyi (elő-)tanulmányát olvastam 2011 előtt, amelyek

közül több folyóiratban (tulajdonképpen mindenki számára hozzáférhetően) jelent meg, több az egyre divatosabb *Festschriftek* valamelyikében (valahogy nem jár rá a *szám*[ítógépem] élő kollégák kapcsán az emlékkötet kifejezésre, a „Tanulmányok XY tiszteletére” pedig valahogy bonyolultnak tűnik). Ez utóbbiak egyik fő problémája, hogy kevesebb olvasóhoz jutnak el, mint a folyóiratbeli tanulmányok, bár a Kövér által is alapított és azóta is alakított Hajnal István Kör Társadalomtudományi Egyesület egyre szélesedő tagsága a saját *Festschrijfjeit* jól ismeri, s mondanom sem kell, hogy az említett tanulmányok egy része ezekben jelent meg.

Biztos szerepet játszik az írásom legelején említett „emlékezetkiesésben”, hogy az ragadt meg bennem, ami számomra egészében új. Hangsúlyoznom kell, hogy itt az „egészében új” egy kifejezés, és nem akarja azt jelenteni, hogy az idézett első két mondathoz szokásosan köthető részek (legyen szó akár a nyomzáról, akár a perről) forrásaikat és megállapításukat tekintve nem újak, annak ellenére, hogy ezekről feldolgozásokat, „regényeket” korabeli beszámolókat már ismertünk.³ A korábban olvasott Kövér-tanulmányok egy részét elnyomhatta a kizárólagosan „látószöges” tanulmányok sora, hiszen még az említett doktori értekezés – ez gyakorlatilag a recenzeált munka első részét teszi ki, egészen *Az „inkriminált ügy*

1 ■ A mai Olasz Intézetben.

2 ■ 2012. december 1-jén.

3 ■ Elég talán Mikszáth korabeli cikkeire, Eötvös Károly és Bary József, valamint Krúdy Gyula könyvére utalni.

4 ■ <http://www.ekmizbak.hu/magyar/konf2003-kover.htm>

5 ■ *Századvég*, 2004. 1. szám, 37–61. old.

6 ■ Az, hogy az eredeti előadás valószínűleg hanganyagból leírt szövege is megjelent az interneten, mutatja: lassan talán eljutunk oda, hogy egyre kevesebb publikáció lesz elzárva a kevésbé „szorgalmas” olvasók elől is, különösen a terjedő Open Access publikációk következtében.

című fejezetig – készültekor megjelent például az „Egy különleges nap” 1882. április 1., szombat Tiszaeszláron és Az eszlári pünködsi „népizgatottság” (1882. május 29.) című írás.

Az említett tanulmányok és variációik többé-kevésbé már Kövérnek a témával való első kutatói találkozása alkalmával kijelölték számára a „látószöveget”. Az első, az 2003-as nyíregyházi Tiszaeszlár-konferencián tartott előadásában, amely a *Dzsentri- és zsidó identitás és előítélet az 1880-as években*⁴ címet viselte (kidolgozottabb, lábjegyzetelt formában: *Gentyés zsidó? Társadalmi identitás és előítélet az 1880-as évek Magyarországon*⁵), kijelentette: „a történettudománynak jócskán van még adóssága Tiszaeszlárral kapcsolatban, akkor nem annyira a jogtörténeti szempontokra gondoltam, [...] hanem társadalomtörténetként mindenekelőtt a mikrotörténeti megközelítésben látok rengeteg kiaknázható lehetőséget. Amennyiben a mikrotörténelemben léptékváltásnak nevezett műszerekkel a per jogi burka mögé pillanthatunk, akkor eleven emberi sorsdrámák bukkannak szemünk elé.

Mert kit érdekel például a per elsőrendű vádlottjának, Schwarz Salamonnak az életútja? Nos, nem perbeli szereplésére vagy későbbi sorsára gondolok – ez utóbbi se nagyon fordul elő az adattárakban – hanem az azt megelőzőre, amíg 1882. április 1-jét követően el nem nyerte az eszlári sakteri állást. Ki törődött a jómódú benei Bereg megyei szülők egyetlen gyermekével, akit hitbéli reformtörvényei miatt annak idején kizártak a huszti rabbiiskolából? Így aztán kénytelen volt megnősülni és kereskedői pályára lépni. Tiszaújlakon hat évig volt fűszer- és vegyeskereskedő. Aztán saját és felesége vagyonát is elveszítve a per előtti időszakban előbb Mezőváriban két, majd Tiszalökön három évig töltötte be a sakteri állást. Betegeskedése miatt azonban a kisebb eszlári állásra pályázott, nem sejtve, hogy ezzel milyen sorsba fut bele. 1882 tavaszán mindössze 37 éves, három gyereke van, és csekély házi bútorán kívül egybe semmi. Élete már szinte eleve megpecsételtnek látszik. [...] Feltette-e már valaha a történetírás a kérdést a dinamikus gyarapodó eszlári fiókközségnek: vajon miért ezek a tagjai lettek a per fő vádlottjai? Hiszen éltek a faluban igen szépen vagyonosodó zsidó családok is. A szegény, sőt deklasszálódó falusi ortodox zsidók történetéről ugyan miért feledkezett meg a história?

De mit tudunk az eredetileg színreformátus, majd egyre inkább katolikus többségre váló [sic!] eszláriakról? Mondjuk a per szempontjából érdektelen tanúró, a Solymosi Eszter távoli rokonságához tartozó Solymosi János napszámosról, aki 38 éves, hosszabb vándorlás után, 1882 elején tért haza szülőfalujába, s rögtön Grósz Márton szolgálatába állt.⁶

A kötet első részében a dualizmus kor elejének egyes társadalmi csoportjaival ismerkedhetünk meg fogalomtörténeti, országos és végül tiszzaeszlári „látószögből”. Kövér itt is egy sor történeti, társadalomtudósok és történészek által használt fogalmat értelmez újra, vagy választ ki vizsgálata számára az eddigi kül-

honban vagy itthon definiáltak közül, megmutatva az adott variáns helyét az eddig felmerültek halmozásában. Ezt a módszert a kötet vége felé ugyanilyen hangsúlyozottan alkalmazza egy egészen más tematika keretében.

Ezután a kötet a mikrotörténeti témák már 2003-ban elkezdett tárgyalását folytatja: bemutatja a községet mint a dráma színpadát, a község főbb szereplői csoportjait, tulajdonképpen újratérképezve és értelmezve a társadalomtörténeti kategóriák eddig használt tartalmát. Megismerkedhetünk a falun belüli konfliktusokkal, amelyek egyértelműen sokkal bonyolultabbak annál, mint amire magából a vérvádból következtethetnénk.

A szereplők és környezetük leírása után (amelyhez a kötet végén családfák járulnak) kezdi tárgyalni az ügyet, a nyomozást, a per folyamatát és lezárulását, amelyhez lényeges forrás többek közt a vádló (vizsgálóbíró) Bary és a védő (ügyvéd) Eötvös Károly eddig kiaknázatlan irathagyatéka. Egyszerre ismerkedünk meg az eseményekkel és az eljárás szereplőivel, a „performerekkel”: a törvényesség szabolcsi őreivel, a helyi papokkal, az újságírókkal, a védőkkel, az orvosokkal, a köz- és magánvádlókkal, sőt a gyorsírókkal is.

Talán ez az a rész, ahol Kövér a hozzám hasonló szakbarbárok félrevezetése után (lásd korábban jelzett becsapódásomat) az intelligens, művelt (azaz minden más) olvasónak okozhat csalódást. (Már majdnem azt írtam: akaratlanul okoz, pedig szándékosan.) Nem ábrázolja ugyanis azt az általános gondolkodási közeget, amelyben nagypolitikailag és össztársadalmilag (ha létezik ilyesmi) a vérvád, a per s minden hozzá kapcsolódó dolog megjelenik, mint ahogy ez az adott téma kapcsán elváratik. Ehelyett szinte percről percre leírja, mi minden történt Tiszaeszláron, a környékén és később magában a perben. Eközben egyes személyek, sőt néha a korban elhangzott mondatok kapcsán megválaszol egy-egy olyan kérdést, meghatároz egy-egy olyan fogalmat, amelynek tisztázását köznapi gondolkodásunk mindenekelőtt és -fölött elvárja egy ilyen című munkától.

A kötet befejező fejezete földrajzilag elszakad Tiszaeszlártól, de nem az eseménytől. Az esemény idejétől is eltávolodva vizsgálja annak későbbi, esetleges hatását. A leírás módszere meglehetősen hasonlít a korábbiakhoz. Az első lépés Szabolcs megye, ahol az ügy, a per, a dráma utójátékát (hatását) a tisztújítás folyamatában vizsgálja meg. A megközelítés természetesen társadalomtörténeti, külön kitér a virilizmus (a legnagyobb adófizetők bekerülésének módja a helyhatósági bizottságokba) általános kérdéseire, a látható vagy sejthető virilis magatartásokra. Például: kik kerülnek így be a törvényhatósági bizottságba, és be akarnak-e egyáltalán kerülni? Sokaknak a bévülállás vagy kívülállás kérdésében kell dönteniük. Szinte csak színezékek jelenik meg a politikai harc. Kövér leírja az itt azután valóban kétosztatú politikai mezőt és azt, hogyan bontotta meg a per, az antiszemitizmus a

hagyományos közjogi törésvonalat, hogy azután ismét helyreálljon a megszokott kép.

Kilépve Szabolcsból, Kövér az ország egészét bemutatva foglalkozik a per (a felmentő ítélet) nyomán lezajlott zsidóellenes utcai megmozdulásokkal. Ezekről eddig is sokat tudtunk az antiszemita mozgalom monográfusától, Kubinszky Judittól,⁷ illetve a könyve után itthon és külföldön megjelent tanulmányokból. Kövér nem elégszik meg ezen eredményekkel, s azt firtatja, mely társadalmi csoport (vagy csoportok) vett (vagy vettek részt) az adott megmozdulásokban. Egyértelműen kimondja, hogy elterjedésükben semmiféle „összeesküvés”, „központi irányítás” nem fedezhető fel, s a résztvevők szinte mindig kívülállók, az adott társadalomba be nem illeszkedett (hogy azt ne mondjam, „nem törzsökös”) személyek. A szövegek, amelyek a tüntetésekhöz, verésekhez, zsidók kikergetéséhez kapcsolódnak, szinte mind a ponyva és a folklór keveredését mutatják. E jelleg stabilitását bizonyítják a Rudolf trónörökösöz kötődő népi mondák is.⁸

Hasonló megközelítést alkalmaz a szerző a pernek köszönhetően (is) létrejött Antiszemita Párt első választásának, az 1884-esnek bemutatásakor. Talán nem mikrotörténeti, de legalábbis lokalitástörténeti⁹ megközelítéssel dolgozik, s csak a perhez kapcsolódó személyek: Ónody, Verhovay, Eötvös stb. 1884-es választására vet egy pillantást. Itt is a hagyományos táborok helyreállásával találkozunk, ami 1887-re szinte teljessé válik, miközben felmerül, hogy Eötvös Károlyt 1884-ben nem „zsidóbarátságáért” büntetik a választók, hanem az ellenzékiesség nem eléggé radikális fenntartásáért. Ebben az alfejezetben ugyanúgy, mint a fejezet többi (Szabolcstól elszakadó) részében, kevésbé érzem, hogy a szerző élvezzi a dolgot. Sikerül megoldania a társadalomtörténeti megközelítést, a mikromunkát, de valahogy érdeklődése nem olyan intenzív, mint korábban.

Az utolsó alfejezet kilép az országból, s a magyar szereplők kapcsolatait át a nemzetközi antiszemita mozgalmat vázolja fel. Meg kell mondanom, hogy e rész éppen fogalomtörténeti megközelítése révén egy sor korábbi leírás értelmezéséhez adja meg a kulcsot. Számomra mindenekelőtt a „kirekesztő erőszak” fogalom ismertetése fontos, jelezve, hogy az antiszemita erőszakformák közül ekkor nálunk ez volt a meghatározó.

Kövér összefoglalója megfogalmaz valamit abból, ami engem és esetleg az általam „intelligens olvasónak” nevezett személyeket eleinte megzavarta. A szerző úgy véli, hogy az adott dráma nyomott hagyott egy sor, a történész és általában az utókor által a megismeréshez és megértéshez használt forráson. „Éppen azzal, hogy olyan források (kataszteri iratok, kataszteri térképek, adójegyzékek, egyház-látogatási és presbyteri jegyzőkönyvek, választói és virilis névjegyzékek stb.) nyelvén igyekeztünk elbeszélni a *falu* drámáját, amelyeken nem hagyott nyomott az inkriminált ügy. S ha úgy választjuk ki a főszereplőket, hogy azok mind a társadalmi dráma, mind az eltűnési ügy metszéspontjában jól exponált pozíciót foglaljanak el, akkor nemcsak a struktúratörténeti rész számára képezhető »életszerű« referenciális alap, hanem a perbeli szereplők és diskurzusaik is a »helyükre kerülhetnek«. Látható, hogy aki, így vagy úgy, megszólalt a per általunk újraalkotott határhelyzeti világában, ki is valójában.” (708. old.)

Egyetértek vele. □

7 ■ Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon, 1875–1890*. Kossuth, Bp., 1976.

8 ■ Herrmann Antal: Rudolf királyfi a mondában. *Ethnographia*, 27 (1916), 1–3. szám, 1–16. old. Itt több olyan népi monda is szerepel, amely szerint Rudolf nem halt meg, csak megölte a zsidó, a hatalomra törő Rocsild fiút, s ezért kellett elbujdosnia.

9 ■ Nagyon szégyellem, de nem merem a helytörténeti kifejezést használni, túl sok munka járatta le már a rengeteg jó kutatás és írás ellenére.

A TISZAESZLÁRI DRÁMA

GYÁNI GÁBOR

Tiszaeszlár hallatán a *Nagy per* kifejezés ugrott be és ugrik be ma is legtöbbszörünknek, amely Eötvös Károly XX. század eleji könyvének köszönheti tartós karrierjét.¹ Való igaz, a tiszaeszlári vérvád kérdése többnyire a perrel szoros összefüggésben rögzült a történeti köztudatban. Kövér György munkáját megelőzően, hosszú hallgatás után, Sándor Iván esszékönyve volt az első, amely önálló témaként tárgyalta a tiszaeszlári vérvád-ügyet. Ez utóbbi munka már a címével a perre, a pert előkészítő folyamatra utalt.² Ugyanakkor *A tiszaeszlári dráma* az első történetírói monográfia a témáról (!), amelynek szerzője

ráadásul szakít is az iménti hagyománnyal. A könyv címében szereplő dráma szó, amely itt tudományos terminusként és nem irodalmi műnemként értendő, sejteni enged: nem a pert, hanem az esemény színlelyeül szolgáló Tiszaeszlárt és annak valamivel tágabb környezetét helyezi a történet középpontjába. Amikor

1 ■ Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik s még nincs vége*, I–III. Eötvös Károly Munkái, Bp., 1904.

2 ■ Sándor Iván: *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaeszlári per körülményeiről*. Krónika Nova, Bp., 2004. (Első kiadás: 1976.)

3 ■ Vö. Victor Turner: *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Cornell University Press, Ithaca, 1974.

Kövér drámaként határozza meg a könyvben elbeszélendő tárgyat, a per alapjául szolgáló események társadalom- és mentalitástörténeti összefüggéseire összpontosít. Nem (kizárólag) a nyíregyházi megyeházán megrendezett per lefolyása és nagypolitikai kísérőjelenségei, hanem a falu kerül a történeti érdeklődés homlokterébe, ahol a nevezetes cselekmény állítólag megtörtént. Az a hely tehát, amely még az ügy kapcsán sem vonta különösebben magára a figyelmet.

Azt a módot nevezi Kövér drámának, ahogyan munkájában a tiszaezlári történetet cselekményesíti. Feltett szándéka, hogy a cselekvés és a struktúra viszonyának indeterminista felfogását juttassa érvényre a történet megjelenítése során. Ez vezeti akkor is, amikor a dráma fogalmának lehetséges értelmét latolgatja. „Elgondolhatnánk a fogalmat arisztotelészi értelemben is, amennyiben fontosnak tartjuk, hogy a társadalom cselekvőkből, s ne csak elvont struktúrákból álljon. Számunkra azonban itt most inkább Victor Turner társadalmi dráma-felfogása irányadó. Turner ugyanis a pozitivisták struktúrafelfogással szemben, vagy inkább azon túlmutató módon a formalizált struktúráktól megkülönböztette a főként konfliktusokban jelentkező, társadalmi drámák révén képződő időleges struktúrákat. Ezek nyitottak, a megfigyelő számára utólag, retrospektíve felismerhetők, szervezeti fókuszuk nem a diagramok metszéspontjában [van], hanem a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként bukkannak a felszínre, alternatívákat hordoznak és pszichológiai tényezők elemzése révén ragadhatók meg. A műfaj, amit ő kiterjesztett esettörténetnek nevez, nagyon hasonló ahhoz, ahogy mi kívánunk eljárni munkánk során (10–11. old.).³

Ismerjük tehát a szerzői intenciót, amely segítségünkre lehet később abban, hogy átlássuk a könyv felépítését, kövessük az érvelés módját, és tisztában legyünk a felsorakoztatott impozáns tényanyag bizonyító funkciójával. Amikor alapos vizsgálatnak veti alá Tiszaezlárt, rekonstruálva a helység népesedés-, birtok- vagy szorosabban vett struktúratörténetét a XIX. század második felére (olykor hosszabb időszakra) nézve, nem él a könnyen kínálkozó, kézenfekvő megoldással, nevezetesen, hogy magukból a tárgyi erőkből, a személytelen („formalizált”) struktúrákból vezesse le a vérvádtörténetben kicsúcsosodó dráma történéseit, az egyes egyének és közösségek (olykor tömegek) cselekedeteit. Ha ezt tenné, akkor a redukcionista szemléletmód talaján maradna, amely szemléletmód az eseményeket rendre „társadalmi okokkal”, strukturális adottságokkal magyarázza. Az olvasó a *Sztruktúra és mobilitás* főfejezetben (37–167. old.) a társadalmi differenciálódás helyi mintázatainak, mindenekelőtt a földtulajdon, a jövedelmi osztályok és a rendi jogállás (pontosabban az utóhatása) nyomán keletkező egyenlőtlenségek és hierarchia megragadható tényeinek részletekbe menő képét kapja. A szerző azonban nem sugallja, hogy ezzel egyszeriben előttünk áll a majdani drámai eseményt szükségképpen kiváltó tényezők együttese. Meggyőződése ugyanakkor, hogy

az olykor szofisztikált elemzési módszerekkel feltárt strukturális feltételrendszer hiányában nem feltétlenül következett volna be az ominózus esemény. Mint írja, a vérvád felbukkanása „máshol is megtörténhetett volna”, ily módon nem köthető tehát egyes-egyedül a specifikusan helyi strukturális adottságokhoz, a belőlük fakadó feszültségekhez. „Eszlár tehát nem az eleve elrendelt reprezentativitás példája, s nem is a »kivételes normális«. Eszlárt nem mi választottuk, hanem bizonyos értelemben adta magát. Előre be nem jelölhető pontként, mondjuk Északkelet-Magyarország vaktérképén. Nekünk »csak« az lett a dolgunk, hogy felfejtsük a falunak azokat a sajátosságait, amelyekkel megáldva vagy megverve ennek a közösségnek a hétköznapi lakói ebben a 19. századi történelmi performanancia-ban *képesek voltak eljárni* a reájuk osztott szerepeket.” (12. old. – Az én kiemelésem, Gy. G.).

Kétségtelen viszont, hogy Tiszaezlár akkori életében egymást követték az olykor csak egyes személyek között kirobbanó, más esetben csoportközi konfliktusok. Ez más helységekben is gyakori lehetett persze akkortájt. Ilyen feszültséggel teli, sőt konfliktusos helyzet keletkezett a helyi nagybirtokos családok (mindenekelőtt a Kállayak) és zsidó származású földbérlők között, valamint főként a keresztény és a zsidó földbérlők között. Nem kevésbé éles összetűzés robbant ki több alkalommal is a falu lelkipásztora és a hívek közössége vagy a katolikus pap és a tiszaezlári katolikus közösség között. És a helyi bíróválasztás sem volt mindig konfliktusmentes.

A struktúra és a belőle (is) sarjadó konfliktusok alanyai a „performerek”, ahogy a szerző nevezi őket; róluk „családtörténetek” formájában ad számot, külön mutatva be az Ónodyakat, Lichtmann Mórt és fiait, a Farkas-klánt, Papp József telkes gazdát, vagy éppen a Solymosi családot és a Scharf-rokonságot (252–330. old.). A helyi társadalmon belül feszülő érdeklentéteknek, a velük néha együtt járó konfliktusoknak rendre családok (és egyéb kisközösségek), nem pedig egyének a főszereplői. Az individuális cselekvőség feltűnő hiánya Kövér szerint két okra vezethető vissza. Az egyik, hogy csupán a vérvád ügye állítja majd az egyes embert piederasztárra: „a lassú folyású hétköznapi epizodistáiból egyik pillanatra a másikra” a cselekmények színpadára berobbanva a darab helyi főszereplői válnak (251. old.). A dolgnak tisztán strukturális okai is vannak, amelyek a helyi, még erősen tradicionális társadalom egyes sajátosságaiból adódnak. Ezért ragaszkodik a szerző ahhoz, hogy közösségi lényekként állítsa elének a helyi performereket, egyenként megrajzolva a társadalmi profiljukat. Hiszen: „az »ügyben« eljáró szerepük ismeretében, a mű dramaturgiai központjához közeledve sem érdemes e figurákat kiszakítani megszokott közegükből, ezért társadalomtörténeti látószögünkhöz illően családtörténeti tablón mutatjuk be portréjukat.” (251. old.)

Ott és akkor bukkanunk majd igazi individuumokra, ahol és amikor a vérvádtörténet külső, nem eszlári

szereplői lépnek színpadra. Ők kivétel nélkül mind a perben aktívan közreműködő személyek, akik vagy a megyei társadalmi mezoszintet képviselik, mint a nyíregyházi vizsgálóbíró (Bary József), a nyíregyházi törvényszéki elnök (Kornis Ferenc) és ügyész (Egresi Nagy László), a szabolcsi pandúrok (a csendbiztos, Recsky András és társai), egyes helyi papok és újságírók, vagy pedig az országot jelenítik meg (mint a védőügyvédek, az agnoszkálási procedúrában eljáró orvosok, a köz- és magánvádlók, a bírósági gyorsírók és az újságírók, valamint a parlamenti politikusok). Az eszlári performerektől eltérően, akik csupán egy-egy jellegzetes társadalmi szegmens, helyi érdekkör képviseletében cselekszenek, ez utóbbiak állítólag kizárólag önmagukat képviselik az ügyben; ezért határozott személyi identitás is rendelkezhető hozzájuk. Ez talán valóban így van. Ennek ellenére nem ártott volna többet megtudni a személyes identitással felruházott performerek társadalmi beágyazottságáról is. Úgy gondolom, az utóbbinak is van, lehetett némi jelentősége azt illetően, hogy az individuumként fellépő performerek szerepet vállaltak a perben, és akként viselkedtek ennek során, ahogyan Kövér részletesen dokumentálja.

Jól átgondolt, koncepciózus történeti forgatókönyv alapján viszi színre Kövér az eszlári drámát azzal együtt, hogy társadalomtörténeti látószöveget alkalmazva beszéli el Tiszaeszlárt és az egész vérvádügyet (vagyis magát a pert).

A döntő kérdés ezek után így szól: hogyan találkozhat egyáltalán a két, merőben másféle világ a Nagy per dramaturgiai konstrukciójában? Hiszen a performerek említett két csapata⁴ olyan messze áll egymástól, hogy alig vagy egyáltalán nem is foglalkozhat egy közös történetbe. Ennek a történetnek a drámaisága azonban éppen abból ered vagy azzal jár szorosban együtt, hogy nem megszokott dolgok történnek, vagy a dolgok ez alkalommal nem a megszokott módon történnek. Rendszerint nem akad túl sok vérvádügy (egyes középkori eseteket – Bazin⁵ – kivéve nálunk nem is volt másik ilyen eset); és persze ritkaságszámba megy az is, hogy valamely apró-cseprő helyi bűnügyből vagy annak tűnő történetéből országos, sőt nemzetközi kuszgárzású, ennek folytán pedig történelmivé átlényegülő esemény váljék. Ezek a körülmények kezkeskednek azért, hogy az eszlári performerek, valamint a per megyei és országos közreműködői egy időre ugyanakkor a drámának válhassanak a főszereplőivé.

Van itt azonban még egy fontos, megválaszolandó váro kérdés: hogyan következhetett be egyáltalán mindez? Tiszaeszlár strukturális viszonyai és a helyi, eszlári közösségben gyakori konfliktusok önmagukban aligha vezethettek az ismert eredményre. Ugyanakkor alkalmat teremthettek a vérvád majdani megfogalmazására. Vitathatatlanul külső impulzus kell ahhoz, hogy a megszokott gyanút, a zsidóellenes előítélet sztereotip megnyilatkozását – ilyen rövid időn belül – ennyire komoly ügyvé lehessen felfújni. A történetet országos léptékben és perspektívában érdemes

ettől fogva továbbmondani. Ha akad egyáltalán bírálható Kövér György robusztus munkájában, amely elképesztő adatgazdagsága mellett az elemzések finomságával, a gondolatmenetek tudományos elmélyültségével és a történelmi eseménysor mint társadalmi dráma láttatásával nyűgözi le az olvasót, akkor a makrotörténeti perspektíva részbeni hiányosságát lehet említeni. Nem mintha a szerző nem foglalkozna az eszlári vérvádüggyel mint országos hatókörű eseménnyel. *A publicitás és politika* című alfejezetben, bár szűkre szabott keretek között (397–399. old), Kövér tollhegyre tűzi például azt a kérdést, hogy mikor és hogyan kapott – igen korán – országos nyilvánosságot a vérvád; majd pedig a per folyamatát végigkísérő, és főként a lezárását követő országos antiszemita zavargások taglalásával országossá tágítja a történeti képet (595–677. old.). Sőt az ügy nemzetközi visszhangjára, valamint arra a hatásra is kitékint, amelyet a nyíregyházi per a nemzetközi antiszemita mozgalom szerveződésére gyakorolt ebben az időben. Nem derül ki azonban teljes egyértelműséggel, hogy milyen makrotársadalmi erők hatása érhető tetten az ügy ez irányba fordulása mögött: mi tette végül lehetővé, hogy a Nagy per gépezete beindulhasson, és melyek azok a tisztán manipulatív hatalmi és közvéleményteremtési technikák, amelyek a per lezárultáig, sőt azt követően is kellő valóságálapot teremtettek a vádaskodás számára. Mi tehát az a társadalmi ok, amely nagy valószínűséggel előidézhette a vérváddal összefüggő hisztérikus tömeghangulatot, és egyúttal életre keltette a vérvádra hivatkozó politikai antiszemitizmust mint időleges jelentőségű országos politikai tényezőt? Az ezekre a kérdésekre adandó válaszhoz szükséges tényanyag megtalálható a könyvben, a dolog még sincs kellően kitérve. Ez okból továbbra is haszonnal forgatható tehát Sándor Iván esszékönyve, aki sokat bibelődik ezekkel a kérdésekkel; miközben a XIX. század végi magyar társadalomról ott kifejtett felfogás, amely teljességgel megfelel az 1970-es évekbeli történetírói kánonnak, ma már kétségkívül idejétmúltnak számít.

Mindamelllett Kövér György sikerrel mutatja be, hogy a felülről és kívülről szított politikai és tömeghangulatnak – az eszlári vérvádügy minden bizonnyal ennek volt paradigmatis megnyilvánulása – magában a tisztaeszlári falusi-paraszti mikrovilágban is megvolt (és meglelt) a táptalaja. „Ha felbomlóban, szétzilálódóban vannak a falu közösségét hagyományosan összetartó kötelékek, ha devalválódott a felülről védelmező egyházi patronátus szerepe, akkor egy ilyen konfliktus kezelése során meg lehet erősíteni a legyengített identitásokat, mentálisan és »rituálisan«

4 ■ Ónody Géza itt az egyetlen kivétel: helyi szereplő, hiszen az Ónody család reprezentánsa, ugyanakkor – parlamenti képviselőként – országos politikus.

5 ■ Fikcióként való elbeszélésére I. Bíró Lajos: *A bazini zsidók*. Múlt és Jövő, Bp., 1999. Első kiadás: 1921.

6 ■ E diskurzus jellegzetes megnyilvánulása: Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Kossuth, Bp., 1976.

össze lehet kovácsolni a valójában már visszavonhatatlanul fellazult vagy éppen széthullott csoportkohéziókat.” (707. old.) A felülről manipulált ügy, amely elkerülhetetlenül torkollott végül a Nagy per dramaturgiájába, tehát közvetlenül beleszólt a polgári átalakulással járó változásoknak kitett eszlári közösség akkori életébe. Még hozzá úgy, hogy védekező mechanizmusként hatott minden, ami az ügygel közvetlenül összefüggő helyi cselekvőseget jelentette ebben a belső egyensúlyát veszített, öntudatában megrendült, talajvesztett közösségben. A vérvádügy által előidézett új helyzet életre galvanizálta a közösség elhalóban lévő önvédelmi reflexeit, amelyek elősegíthették volna a regenerálódást.

Olyan tanulság ez, amit több száz oldalnyi empirikus bizonyítvány és társadalomtörténeti gondolatmenet hitelesít. Kövér – hite szerint – azt kísérli meg, hogy „újraalapozza” a tiszzaeszlári dráma történeti beszédmódját. Ez megköveteli tőle, hogy tartsa távol magát az eszlári ügynek mint országos történeti narratívának előadásától, ami pedig a tiszzaeszlári történetírói diskurzust mindig is megszabta.⁶ A figyelve így

arra irányul, hogy kiderüljön: mi zajlik mikroszinten a „nagy átalakulás” XIX. század végi hőskorában. A Nagy per kivételes lehetőséget kínál a mélyfúráshoz, tekintve hogy drámai módon artikulálja a mélyben, vagyis az alig észrevehetően lezajló folyamatokat, amelyekről, ráadásul az írott források hihetetlen gazdagságát is a történész rendelkezésére bocsátja. Ha ugyanis nincs eszlári vérvád, és a pert nem rendezik meg, soha nem áll elő a forrásoknak ez a bősége, és ilyen mélységben sem nyílik a történésznek lehetősége a múlt megismerésére. Kivételes eseménynek adott helyet, majd pedig nevet Tiszzaeszlár; kivételes helyzetbe kerül továbbá a történész is, amikor a gyalázatos eszlári vérvádügy folyamányaként az ilyen és hasonló esetekben elérhetetlenül gazdag információtömeg birtokába jut. Ezt a kettős értelemben is páratlan lehetőséget ragadta meg Kövér György, amikor struktúratörténeti érdeklődéssel és a kíváncsatos történeti antropológiai érzékenységgel vágott bele a tiszzaeszlári dráma elbeszélésebe. A mű, amely a keze alól kikerült, az utóbbi évek (évtizedek?) egyik legszámottevőbb történetírói teljesítménye. □

TÖRTÉNÉSZ A TÖRTÉNÉSBN

ERŐS FERENC

Kövér György monumentális munkáját sokféle szempontból lehet méltatni, értelmezni, bírálni – és lehet egyszerűen csak úgy olvasni, mint izgalmas krimi, mint felkavaró drámát, mint párhuzamosan futó, majd fatálisan összegabalyodó élettörténetek elbeszéléseit, vagy mint egy társadalomtörténeti közelkép az 1880-as évek vidéki Magyarországról. A „laikus” olvasónak (aki kevésbé járatos a magyar történelemnek ebben a korszakában, s még kevésbé járatos Tiszzaeszláron és környékén, azon a „lápos és mocsaras” vidéken, ahová a szerző elvezet bennünket, figyelmeztetve arra, hogy lábbelink besározódhat) nehéz eldöntenie, hol kapcsolódjon be a drámába. Akkor, amikor a szerző bemutatja az előzményeket, a társadalmi struktúrát, a birtokviszonyokat, a mobilitás irányait, a lokális társadalom konfliktusait? Vagy csak lapozza át a társadalomtörténeti fejezeteket, s kezdje azon a ponton, ahol megismerjük a főszereplők család- és élettörténetét; vagy pedig kezdje ott, ahol – Solymosi Eszter eltűnésével – elkezdődik a valódi cselekmény? De akár honnan kezdené is Kövér művét olvasni, előbb-utóbb magának kell rájónnie arra, amire a szerző már az *Előszó*ban felhívja a figyelmet: „a falu társadalomtörténeti monográfiáját tartalmazó első részekben több van elrejtve a lehetséges válaszokból, mint amennyire az első pillantásra látszik. A drámai

tettek sokszor csak utólag nyerik el cselekménybeli értelmüket, a hétköznapokban észrevétlen megyünk el mellettük” (13. old.).

A Tiszzaeszlár-könyv abban különbözik sok más történelmi munkától, hogy nem csupán feladja a leckét a képzeletbeli pszichológusnak: „fejtse meg” ő, ha tudja, a szereplők sorsának, személyiségének titkait, tetteik tudatos vagy tudattalan motívumait. A szerző maga is jelzi a megfejtés lehetséges irányait, megmutatva, hogy a személyes sorsok, konfliktusok, döntések hogyan ágyazódnak be a vertikálisan és horizontálisan tagolt helyi és egyszersmind a tágabb társadalom szövetébe, a közösségek „rejtett hálózatába”. A struktúrák meghatározó szerepe azonban nem egyirányú. Victor Turner társadalmi dráma-elmélete alapján Kövér megkülönbözteti a formalizált struktúrákat a „főként a konfliktusokban jelentkező, társadalmi drámák révén képződő” időleges struktúráktól. „Ezek nyitottak, a megfigyelő számára utólag, retrospektíve felismerhetők, szervezeti fókuszuk nem a diagramok metszéspontjában, hanem a cselekvők fejében van, tettek és erőfeszítések céljaként bukkannak a felszínre, alternatívákat hordoznak, és pszichológiai tényezők elemzése révén ragadhatók meg.” (11. old.) Mint Kövér megjegyzi, az általa követett eljárás nagyon hasonlít ahhoz, amit Turner „kiterjesztett esettörténetnek” nevez.

Az esettörténet mint történeti-pszichológiai műfaj Kövér György korábbi munkásságának egyik fő vonulatát képezi. Régóta foglalkozik a biográfia problémájával, a politikai szereplők vagy a hétköznapi emberek

KÖVÉR GYÖRGY KÖNYVEI

IPAROSODÁS AGRÁRORSZÁGBAN.
MAGYARORSZÁG GAZDASÁGTÖRTÉNETE,
1848–1914
Gondolat, Bp., 1982.

1873. EGY KRACH ANATÓMIÁJA
Kozmosz, Bp., 1986.

LOSONCZY GÉZA, 1917–1957
56-os Intézet, Bp. 1998.

MAGYARORSZÁG
TÁRSADALOMTÖRTÉNETE
A REFORMKORTÓL AZ ELSŐ
VILÁGHÁBORÚIG
(társszerző: Gyáni Gábor)
Osiris, Bp., 1998.; 2. jav. kiad. 2001.

A MAGYAR KÜLKERESKEDELMI BANK
TÖRTÉNETE DOKUMENTUMOKBAN ÉS
EMLÉKEZÉSEKBE
MKB, h.n., (2001).

A FELHALMOZÁS ÍVE
TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK
Új Mandátum, Bp., 2002.

DIE BINATIONALE BANK EINER
MULTINATIONALEN MONARCHIE
DIE ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHE BANK
(1878–1922)
(társszerző: Pogány Ágnes)
Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2002.
(Beiträge zur Wirtschafts- und
Sozialgeschichte 94.)

SOCIAL HISTORY OF HUNGARY FROM
THE REFORM ERA TO THE END OF THE
TWENTIETH CENTURY.
(Társszerzők: Gyáni Gábor, Valuch Tibor).
Columbia University Press, New York,
2004. (Social Science Monographs,
Boulder, Colorado)

A PESTI CITY ÖRÖKSÉGE. BANKTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK. BFL, Bp., 2012.

életrajzára vonatkozó pszichológiai vagy pszichiátriai jellegű adatok, források (köztük kórlapok és más orvosi feljegyzések és egyéb magántermészetű iratok) felhasználásának és értelmezésének kérdésével. A psi-

chiátriai diagnózisok társadalomtörténeti és diskurzív szociológiai-antropológiai vizsgálatának éppen ő az egyik magyarországi úttörője, több idevágó biográfiai tanulmány szerzője, számos ilyen témájú kutatás elindítója vagy ihletője. Itt csak utalhatok a tragikus sorsú, többszörös börtönpszichózisban szenvedett kommunista politikusról, Losonczy Gézáról szóló, 1998-ban megjelent életrajzi monográfiájára,¹ a „tébolyultnak” minősített testvérpár, „Klára és Emma” párhuzamos esettörténeteiről² vagy akár a félvilági “tékozló leány”, Freystädler Flóra életrajzairól szóló elemzésére.³ A pszichológiai-pszichiátriai vonatkozású adatok feltárása nem csupán az adott szereplő személyiségének, motivációinak rekonstrukciója szempontjából lehet érdekes, olykor megvilágosító erejű, mert sokat elárul az orvostudomány (jelesül a pszichiátria) és az intézményes hatalom viszonyáról, arról a diskurzív rendről, amelynek az orvos és páciens egyaránt része, passzív vagy cselekvő alakítója volt.⁴ A pszichológiai-pszichiátriai források felhasználása azonban számos elméleti és módszertani problémát vet fel. Különösképpen vonatkozik ez az úgynevezett pszichohistóriai megközelítésekre, amelyek régebbi korokban élt emberek, kiemelkedő történelmi személyiségek belső életének, lelki dinamikájának sajátosságait vizsgálják. Ezek a hagyományosan elsősorban a pszichoanalízishez kapcsolódnak, Sigmund Freud klasszikus Leonardo- és Mózes-elemzése, majd Erik H. Erikson, Lloyd deMause és mások munkái nyomán.⁵ Széchenyi betegségéről szóló, sajnos befejezetlenül maradt írásában, amely először a *BUKSZ*-ban jelent meg 1997-ben,⁶ Lackó Mihály kemény bírálatnak vetette alá a pszichohistorikus Erikson Luther-tanulmányát, rámutatva a filológiai pontatlanságokra, valamint a források megbízhatatlanságára, értelmezési lehetőségeik korlátaira. A pszichohistóriai szemlélet nehézségeivel Kövér 2002-ben megjelent *Aetas*-cikkében foglalkozott részletesebben. Mint írja, „a történészek – hagyományos eszköztárukkal és személyiségképükkel – a források pszichológiai megszólaltatására nem képesek. Ez nemcsak pszichológiaellenes ösztönöket hív elő jelentős részükből (amit én nem tudok az általam feltárt forrásokból kiszűrni, azt honnan tudná más), hanem érdemi bírálatokat is. A történésznek persze alapjában véve örülnie kellene, hogy a szélesebb látókörű elemzéshez amúgy szűkösnek ítélt forrásait valamilyen eszköztár segítségével meg lehet szólaltatni. A rendelkezésére álló források értelmezésében a pszichohistorikus általában analitikus tapasztalatait hívja segítségül. Eközben kimondva kimondatlanul azt képviseli, hogy ez és ez a motívum a jelenkori klinikai praxis alapján így és így fejthető meg. A kérdés azonban éppen az, hogy egyáltalán lehet-e a mai (s többnyire nem egészséges) ember pszichéje alapján a múltbeliekre nézve következtetéseket levonni. Ráadásul a pszichohistória többnyire szekundér, már a történészek által feltárt és közzétett források alapján dolgozik. S az aktuális elemzésben számos történeti-filológiai melléfogás tetten érhető.”⁷

A pszichoanalitikus orientációjú pszichohistória dilemmái a Tiszaeszlár-könyvben is felvetődnek, elsősorban az egyik kulcsszereplő, Scharf Móric kapcsán. A vérvád igazságtartalmának bebizonyítására felvonultatott, a perben koronatanúként szereplő kamaszfiú meglehetősen bizarr története természetszerű módon vonzotta a pszichológiai magyarázatokat, amelyekkel már a kortársak (köztük Eötvös Károly) is megpróbálkoztak. Krúdy Gyula regényes formában rekonstruálta Móric pszichológiai profilját, Virág Teréz pedig pszichoanalitikus esettanulmányként dolgozta fel a történetet, elsősorban Eötvös Károly művére, *A nagy perre* támaszkodva. A kérdés az, hogy mi magyarázza Scharf Móric hirtelen átalakulását a per folyamán megfélemlített, szorongó, meghunyászkodó kisfiúból magabiztos, inkább nyegle, agresszív kamasszá, aki a tárgyalás során nemcsak apját és rokonait, hanem a zsidó közönséghez való tartozását, zsidó identitását is megtagadja. A Kövér által is többször hivatkozott Virág Teréz értelmezése szerint⁸ ezt az „agresszorral való azonosulásként” foghatjuk fel, olyan hasításként, amely a fantáziában átélt „kasztráló apa” és a valóságban megjelenő valódi agresszorok, a vallatók között megy végbe. Ez természetesen nem más, mint hipotetikus konstrukció; hitelessége – az alannyal kapcsolatban közvetlen terápiás tapasztalatok híján – aligha verifikálható. Mégis, Virág Teréz pszichohistóriai kísérlete jól orientálhat bennünket annak megértésében, mi játszódhatott le Móric lelkében attól a pillanattól kezdve, hogy kisöccsének, Samunak az eszlári libalegelőn elejtett szavai a „a lány megöléséről” falusi pletykaként terjedni kezdenek, a család letartóztatásán, a nagyfalusi vallomáson, a kényszervallatásokon,

1 ■ Losonczy Géza 1917-1957. 1956-os Intézet, Bp., 1998.

2 ■ Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete, *Korall* 21–22, 2005. 59–96. old.

3 ■ Kövér György: Bujálkodástól a nymphomaniáig: Freystadtler Flóra története. *Holmi*, 13 (2001), 7. szám, 933–952. old.

4 ■ Lásd erről: Kovai Melinda: *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriái*

kórajzain. PhD értekezés, PTE BTK, Pécs 2010.

5 ■ A pszichohistóriáról és pszichobiográfiáról lásd pl. Botond Ágnes: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Tankönyvkiadó, Bp., 1998.; W. M. Runyan: *Vita a pszichobiográfiáról*. In: Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*. Osiris, Bp., 1998. 305–339. old. Újabban lásd: Kiss Zsuzsanna: *A gonosz nyomában – a náciizmus lélektani magyarázatai*. BUKSZ 2011. tavasz, 37–48. old. A pszichobiográfia modern felfogásáról lásd Kóváry Zoltánnak a BUKSZ jelen számában recenzelt könyvét: *Kreativitás és személyiség. A mélylélektani alkotáselméletektől a pszichobiográfiai kutatásokig*. Oriold és társai, Bp., 2012.

6 ■ A Széchenyi-értelmezésekről: lélektan és szöveg. In: Lackó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Bp., 2001. 43–66. old.

7 ■ A biográfia nehézségei. *Aetas* 17 (2002), 2–3. szám (<http://epa.oszk.hu/00800/00861/00022/2002-2-3-20.html>).

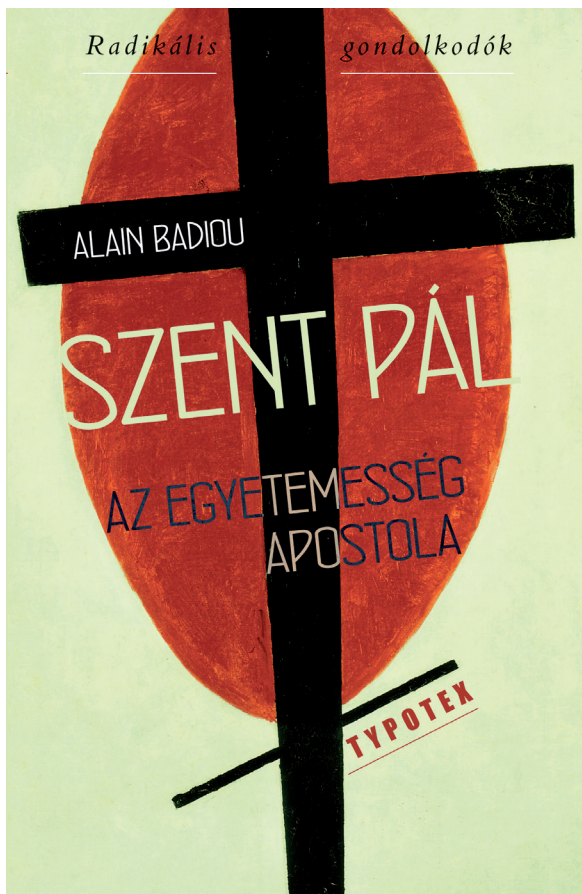
8 ■ Virág Teréz: Tudatos és tudattalan gondolkodás a tiszaeszlári perben. In: Uő: *Emlékezés egy szederfára*. Animula Egyesület – KÚT, Bp., 1996. 109–116. old.

9 ■ Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletrajza. *Aetas* 22 (2007), 2. szám, 106–122. old. Megjelent továbbá In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Irott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. L'Harmattan, Bp., 2008. 99–117. old.

a nyíregyházi kihallgatásokon át egészen a tárgyalásig és végül a felmentő ítéletig. Ez mindenképpen egy többszörös, kumulatív traumatizáció története, mintegy leképezve és felnagyítva a faluban lezajló traumatikus eseményeket.

Kövér nem cáfolja, de nem is erősíti meg a pszichoanalitikus diagnózisát, hiszen nem célja egy koherens pszichohistóriai narratívum előállítása. Éppen ellenkezőleg, a leírások, vallomások, ábrázolások és visszaemlékezések hézagaira és ellentmondásaira mutat rá, hihetetlenül gazdag forrásanyagra támaszkodva. Ezen források közé tartozik az akkor már régóta Amszterdamban élő Scharf Móricnak az *Egyenlőség* című lapban 1927-ben megjelent – befejezetlen és kétes hitelű – önéletrajza, amelyet Kövér részletesen elemez (322–330. old.). E fejezet korábbi változata 2007-ben jelent meg először Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet címmel az *Aetas*-ban.⁹ Itt fogalmazza meg Kövér, általánosabb érvennyel is, az önéletrajzhoz és annak referencialitásához való viszonyát: „Mint a biográfia iránt szerfelett érdeklődő történész, első megközelítésben azt mondhatom, hogy ha a visszaemlékezés szemernyi újat is hordoz, akkor is érdeklődésemre tart számot, ha egy szava sem bizonyulna hitelesnek. S ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy miért: hogy úgy próbál emlékezni az illető, hogy már mindent elfelejtett, hogy egyszerűen konfabulál, hogy szándékosan tereli másra a szót, röviden hazudik, vagy pedig nem is ő írta a neve alatt kiadott szöveget. Ha valami többet és/vagy mást kapunk, mint ami korábban rendelkezésünkre állt, máris kihívásnak tekinthetjük meglévő forrásainkon alapuló állításainkkal szemben, kénytelenek vagyunk új szempontból újra rákérdezni korábbi megállapításokra, árnyalni vagy revidálni azokat. Mennél ellentmondásosabb a kép, annál emberibb.” (329. old.)

A Tiszaeszlár-könyv természetesen nem Scharf Móricról szól, aki tulajdonképpen csak egyik mellékszereplője volt egy – amúgy már készülő nagy, különféle „népzatottságokban” tetet öltő – társadalmi drámának, az antiszemita gyűlölködés és a jogvédő liberalizmus összeecsapásának. Mégis, az ő esete köré épül a Turner-féle „kiterjesztett esettanulmány”, amelyben élettörténetek és sorsok elválaszthatatlanul összekapcsolódnak. Scharf Móric története sorsszerűen fonódik össze egy másik „mellékszereplő”, Solymosi Eszter történetével, akinek eltűnése kirobbantotta a drámai válságot. Róla mint élő személyről még kevesebbet tudunk, mint Móricról, annál többet azonban róla mint hulláról, a neki tulajdonított holttestről, annak ruházatáról, állapotáról, külső és belső ismeretőjegyeiről. A holttest azonosítása, szemügyre vétele és bonctani vizsgálata körüli anomáliák és iták szinte parodisztikus megjelenítése (440–503. old.) a könyv egyik legfigyelemreméltóbb (orvostörténeti szempontból is tanulságos) része, és jól mutatja a korabeli orvostudomány módszereit, eszközeit, egyszersmind fényt vetve az orvostudomány és a hatalom viszonyára, a „diskurzív rendre”, amelyben ezek az eljárások és

praktikák értelmet nyernek. Nem minden irónia nélkül jegyzi meg Kövér a *történész* és a *történet* viszonyát kommentálva: „a holttest azonosítását nekünk sem sikerül elvégeznünk, de mint láthattuk, ezen a téren más eljárások is kudarcot vallottak. Annak bizonyítása azonban, hogy mely történelmi szereplők hogyan, milyen irányban próbálták befolyásolni, manipulálni az azonosíthatóságot, mind a leírásban, mind a véleményben, összességében mégis a tágabb históriába illeszthetően teszi elbeszélhetővé legalább egy azonosítatlan, macezárt vízihulla történetét.” (503. old.)

Még egy kiragadott példát szeretnék idézni, amely ugyancsak Kövér iróniáját dicséri, egyszersmind rámutat arra, meddig terjedhet a történész kompetenciája. Erdély Miklós Krúdy regénye ihlette *Verziók* című filmjében nagy szerepet játszanak a Solymosi Eszterrel kapcsolatos fantáziák. „A fellebbenő szoknyák alá pillantva – írja Kövér – Erdély rendkívül fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet, ami azonban a történettudomány eszközeivel, sajnos, nem vizsgálható.” (504. old.) Ilyenkor szokták segítségül hívni a pszichológusokat.¹⁰ □

10 ■ Az erotikus fantáziák szerepe szembeötlő Erdélyi József *Solymosi Eszter vére* című hírhedt versében. Lásd: Erős Ferenc: „Gyermekijjesztő dajkamese a vér, a vád...” Adalékok a vérvád pszichológiájához. In: Györi Anna (szerk.): *Vérvádak üzenete*. Minoritás Alapítvány, Bp., 1996. 71–78. old.